

Հրատարակի ամսոյն 844. Լ 224.
Արտագրութեան գէշն է 12.
Երջամիտաց Գրատնէալը. և. Խ.

Տարեկան գին Լանիկ 2 ր 100.
Դուրսերէն բաժանորդ եղողն է.
ը Ժողովոյն Զարկը Լճարելու էն.

ՈՒՍՈՒՄՆ ԷՆԳԵՏԱՍԵՆՈՐԵԱՅ

22 ՓԵՏՏՈՒԱՐ

1864

ՏԱՐԻԱ.

ԹԻԻ 12

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տես ԹԻԻ. 10

Մեր նախնեցիք թերթին տախտակը՝
գիտութեանց խիստ ընդհանուր մէկ ուր-
ուագիծն է, ուր մինակ անոնց գլխաւոր
ճիւղերը նշանակուած են, առանց յիշե-
լու անոնց ամեն մէկուն մէջ պարունակ-
ուած, անոնց մօտէն կամ հեռուէն վերա-
բերութիւն ունեցող կամ անոնց օժանդա-
կող ճիւղերը, որոնք ամբաւ ցանկ մը կը
կազմեն: Օրինակի համար տնտեսական
ճիւղը կը բովանդակէ բուն տնտեսու-
թեան մասին՝ վիճակագրութեան, հասա-
րակաց ելեմոնց ու վարկի (ֆինանս է գրե-
թի փխ-պի), դրամոց, դրամասեղանի, մա-
տակարարութեան, հողագործական ու
արուեստագիտական տնտեսութեան ճիւղե-
րը. իսկ վաճառականութեան մասին՝ մաք-
սի, Բարիֆաներու, տոմարակալութեան հաշ-
ուագիտութեան այլեայլ մասերուն, օրի-
նակի համար՝ վաշխահամարի, առևտրական
թուաբանութեան, փոխանակագրի, կշռոց
և չափուց անթիւ մասնական ճիւղերը.
անանկ որ իրաւամբ ամէն մէկ գլխաւոր
ճիւղ իբր մէյմէկ մեծամեծ ծառեր կըր-
նանք նկատել, որոնք իրենց անհամար ու-
տերուն ու արմատներուն ծայրերովն իրա-
բու յարած՝ իրար կը շօշափեն ու իրարու
հետ հաղորդութիւն ունին, և որոնց մէջ
շրջան ընող կենսական հիւթն ամեն մէկ
ճիւղին մէջ այլ և այլ յարաբերութեամբ
նոյն իսկ բնութիւնն է: Վերջապէս գի-
տութեանց տեսական դրութիւնը՝ որուն
մարդկային բանը, փորձառութիւնն ու

հանձարը հնարագէտ եղած է՝ բնութեան
նիւթական դրութեան պատասխանող կա-
ղապար կամ տիպ (Տօպէ) մըն է, այնչափ
մեծ ու ընդարձակ՝ որչափ որ մարդս բը-
նութիւնը զգայարանաց ներքե բերելու,
և անոր այլ և այլ մասերն իր փորձառուէր
շրջանին մէջ առնելու կարող եղած է:

Մենք առ տախտակն ալ ներկայացը-
նելէ ետքը, ալ աւելի խօսիլ չենք ուզեր.
մինակ կը հարցընենք մեր ուսումնասէր
բարեկամներուն թէ իրենց հմտութիւն-
ները գիտնական սկզբանց հետ ինչպէս կը
համեմատին: Գիտութեանց վրայ մեր հա-
մարումը, մեր անոր տուած արժէքն այն-
չափ է, որ անոնք բացատրելու բաւական
բաւ չունինք. բայց և այնպէս գէթ մեր
ընթերցողներուն մօքին մէջ գիտութեան
նկատմամբ իրական գաղափար յառաջ բե-
րելու, և անոր համար նոր փափաք ար-
թնցընելու դիտաւորութեամբ, առանկ
յօդ ուած ի մը մեր թերթին մէջ մուտ տալ
կարեւոր դատեցանք: Ոմանք կերպով մը մեզի
մեղադիր կ'ըլլան թէ մեր նիւթերն բար-
ձր են, և թէ մեր լեզուն գիտութեան
լեզու է. աղէկ՝ միայն թէ աղգն առանկ
կերպի մը տակաւին կ'իրթ ու սովոր չըլ-
լալով, մեր հասարակութեանն աւելի հա-
ճոյ ու օգտակար պիտի ըլլար, եթէ թեր-
թերնիս՝ գիտնական նիւթերէ աւելի բա-
նասիրական ու գուարձալի կտորներ պա-
րունակէր: Աս մեղադրութեան մենք սա
պատասխանը կուտանք թէ, արդարեւ մեր
նիւթերն ու մեր բացատրութեան ձևն
ազգին մեծագոյն մասին այժմու ճաշակին
նայելով նոր ու բարձր կրնայ ըսուիլ, բայց
մեր անձնական համարման առջևը խիստ

տկար ու չնչին են: Մեր նպատակը զուար-
ճացրնել է, բայց գիտուն ձեռնալ ալ չէ.
մեր մինակ նպատակը հաստատուն գի-
տութեանց վրայով անանկ գաղափար մը
տարածել է, որ մտադրութիւնները գի-
տութեան վրայ դառնան, և մենք ազդեցա-
կան գիտութեան սահմանէն ելելով՝ բանաւոր
գիտութեան գետինը կոխենք: Եւ եթէ
աս մասին նոր շարժում մը յառաջ
բերելու, և մինչև հիմա բռնուած ուղղու-
թիւնը դռնէ սակաւիկ մի դէպ 'ի մեր գի-
տած կէտը ծռելու կարող ըլլանք, իր պաշ-
տօնը կատարողի մը միջնորդութիւնը պի-
տի ունենանք:

Եթէ մեր գաղափարները հարուստ ու
առատ, մեր դատողութիւնը կիրթ եւ ճշ-
գրբիտ, մեր տրամաբանութիւնը իրական
ու ապացուցական, մեր բացատրութիւնը
պարզ ու վսեմ ըլլալու ճամբու մը մէջ
մտնելու են, մենք գիտութեանց ուսմանը
մէջ դրութեամբ մշակուելու ենք:

Վերջապէս կ'ուզենք որ գիտութեան
վրայ մեր աս յօդուածը դնելուն բուն նը-
պատակն աղէկ հասկցուի: Գիտութեանց
ու արուեստից ենթական մարդն է ըսելով՝
ըսել չենք ուզեր թէ ամեն մարդ ան գիտու-
թեց ամենն ալ գիտնալու է. այլ՝ գիտու-
թիւններն ու արուեստները մարդուս այլ և
այլ կարողութիւններն ու վիճակները կրթե-
լու և ազնուացրնելու, և ասով անոր պահ-
պանութեանը, երջանիկ ու հեշտ ապրե-
լուն ծառայելուն համար, ամեն ազգ եւ
հասարակութիւն անոնք մշակելու է: Ա-
մեն մարդ իրեն համար ընտրած կամ իր
բերման ու հանձարոյն յարմար տեսած
նիւթը դրութեամբ ու սկզբունքով սորվի.
և ասոր համար ան նիւթին վրայ երեւելի
հեղինակներու դասական գիրքերն ստանայ
ու կարդայ: Փիլիսոփայական, պատմական,
իրաւագիտական, բնական ուսմանց հեղի-
նակներ կարդացուին ու սորվուին, ինչպէս
որ օտար լեզուներ, բանասիրական հեղի-
նակներ ու քիչ շատ մատենաթիւղական
ուսմանց գիրքեր կը կարդացուին ու կը սոր-
վուին: Մեր ազգին մէջ այսօրուան օրս
Եւրոպական լեզուներ գիտցողներ շատ են.
Հայերէնն ու օտար լեզուները, մանա-
ւանդ Գաղիերէնը, ոչ միայն դպրոցներու

մէջ գրեթէ առ հասարակ, այլ և տուներու
մէջ, կնիկ մարդոց անգամ՝ մտաւոր դաս-
տիարակութեան նիւթ եղած է: Լեզու-
ներ սորվելուն նպատակն ու վախճանը ա-
նոնց մէջ գտնուած գրագիտութեան ա-
մէն ճիւղերը մեզի ծանօթ ու ընտանի ը-
նել է: Մի թէ Գաղիերէնի մէջ մինակ Բո-
մաններ կան. մինակ Բասկեր, Պուալոն, Վոլ-
թերը, Բուսոն կան: Գաղիերէնի մէջ ան-
թիւ անհամար գիտութեանց գիրքեր կան.
Անգղիերէն ու Գերմաներէն լեզուաց մէջ
իւրոյ՝ ընծայուած ամեն տեսակ գիրք կը-
թարգմանուի. բանասիրականները մինակ
առնելով, գիտնականները զանց ընելը՝
գիտութեանց վրայ տկար գաղափար կամ
անոնց քիչ փոյթ ունենալու նշանակ է:

Մենք խոստացանք ցուցրնել երրորդ
թէ գիտութեանց նկատմամբ Հայոց յան-
ցանքն ինչ է: Ըսինք թէ Հայոց արդիւն-
քըն՝ ուսման ու հրահանգութեան եռան-
դուն փափաքն ու ըրած ջանքերն է. ա-
նոնց ուսումնական կացութեանը վրայ խօ-
սելով, ըսինք թէ բանասիրականէն զատ հաս-
տատուն գիտութեանց վրայ հիմնական ծա-
նօթութիւններ տակաւին մուտ գտած չեն.
Թէպէտ յոյս ունինք թէ այսուհետեւ մուտ
պիտի գտնեն: Հայոց աս մասին յանցան-
քին գալով կ'ըսենք թէ գիտութեան
բաշխերթութիւն տալու փոյթը շատ նը-
ւաղ է: Հայոց մէջ Մեկենասներ չկան:
Մեկենաս, ինչպէս յայտնի է, ուսմանց ու
գիտութեանց յառաջադիմութեանը, և
գիտնոց օժանդակող ազդեցութեան տէր
անձինք կը նշանակէ: Դարձեալ կ'ըսենք,
մեր օրերը Մեկենասներ չկան: Ամեն աղ-
գի մէջ ուսմանց ու գիտութեանց բարձր
աստիճանի մը հասած ժամանակները կը
տեսնենք թէ հզօր եւ երեւելի մարդիկ
պաշտպան ու ձեռնտու եղած են: Աթե-
նացոց մէջ հին ատենները՝ Պիսիստրատ-
եանք. Հռոմայեցոց Օգոստեան դարուն
մէջ՝ Օգոստոս ու Մեկենաս. Իտալիոյ մէջ՝
Ֆիօրենցա՝ Մեթիչինները. Հռոմ՝ Լեոն
Տասներորդ. Սպանիա, Արաբացոց իշխա-
նութեանն ատենը՝ Ահաբէմ երկրորդ.
Գաղիոյ մէջ՝ Դուի Չորեքտասներորդ.
Հայոց մէջ հին ատենները՝ Վաղարշակ,
եւ նոր ատեններս՝ Ռաֆայէլ ու Մուրատ:

լուրջին յետին մթութիւնն անդամհա-
լածելով կրտանի։ Մարդկային ազգին պատ-
մութիւնը կը ցուցնենք, Եւրոպայի
պատմութիւնը կը ցուցնենք ինչ աղետալ վի-
ճակի մէջ էր Եւրոպա, երբոր տգիտուն
ան հակառակ սկզբունքներն իրարու հետ
շփոթած էր. և ինչ եղաւ՝ յորմէ հետէ գի-
տութիւնն ու լուսաւորութիւնը իրենց
քննուէ բովին մէջ անոնք հայեցողցին
ու իրարմէ զատեցին։ Գիտենք, կը գտնու-
ուին անանկ Սոցիալականներ որոնք Աստու-
եան բծախնդրութեամբ իննեւասաներորդ
դարն անհաւատութե ու անբարոյակա-
նութեան դար, անոր ազատասիրութիւն՝ ա-
պստամբասիրութիւն, անոր իշխանութեան ու
քաղաքականութեան վրայով յայտնած ըս-
կըզբունքներն՝ անիշխանութեան ու ամբա-
լըշտութեան սկզբունք կ'ուզեն քարոզել։
Բայց մենք Փէսիֆիստ չենք. մենք իննեւասա-
ներորդ դարը սկզբունքներու յառաջադի-
մութեան դար կը խոտովանինք։ Եթէ
մտքի ազատութեան տակ մտորեալ ան
հասներ առաւելներու պէս կը վառին կ'անց-
նին, մտքի ազատութեան ճիշման տակ՝ մո-
լար դրութիւններ ահաւելի գիտաւորներու
պէս մեր բարոյական հորիզոնէն վեր երե-
նալով, մարդկային ազգը սարսափով ու
թշուառութե կը պաշարեն։ Եթէ թերթեր-
նիս տարիէ մ' աւելի ապրելու բարեբաղ-
դունն ունենայ, ապացոյցներով առ կէտը
երեւան հանելու պիտի աշխատինք, երբոր
մարդկային ազգին պատմութեանը արդիւ-
նական (Փրակմադիս) զուգակշիռն ընելու ըս-
կինք. քանզի դեռ պատմութեան հարուստ
երակը չբացինք. ան խրատով ու իմաստու-
թեամբ լեցուն Մենդորը մեր թերթերուն
մէջ տակաւին խօսիլ չսկսաւ։ Զգո՛ն ազա-
տասէր Հայեր, միջին դարերը կ'ուզէք, թէ
իննեւասաներորդ դարը դուք Նափոյէոն
Գ. ին ժամանակն էր. բայց միթէ իննոփ-
կենաբոս Գ. ին օրբաքնութեան դարըն
աւելի կ'ընտրէք, քան ներկայ ժամանակն
ուր նախախնամութիւնը ձեզ հասուց։ Սի-
րենք ուրեմն գիտունն ու լուսաւորութիւնը,
չվախենալ, գիտունն անհաւատութիւն սոր-
վեցնենք, բարոյականը չ'ապականենք,
ընկերութիւնը չ'ապաւլենք, իշխանութիւնը
չի քայքայենք։ Ասոնք խաւար են, խաւա-
ստ սրտն հետ ինչ քան ունի։

ՄԱՍԻՍԻՍԻՍ ՄԷԿ ՅԱՌԱՋԱՆՈՒՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՁՈՒՆ ԱՐԱՅ ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ազգայնաբանութիւն Սերոյ։

Ժամանակէ մը 'ի վեր ազգին մէջ երեցած քանի մը նոր
գրիներ հայերէն աշխարհագրութեան բարեկարգելէ ըսե-
լով, և զանազան բառերու՝ աշխարհագրութե մէջ գրաբա-
ռէն տարբեր և սկզբան դէմ նոր ուղղագրութիւններ տա-
լով, փոխանակ անոր արուեստը բնական բարեկարգութեանը,
զանկալ հակառակ ընթացքի մը մէջ պնդելու վայ, ըլլա-
նին, արդէն ճանօթ է մտադրաց, ինչպէս որ անարկէցիք
մտքը ալ ձեր Յ թուոյն մէջ նամակով մը։

Այս մասին քանի մը կէտի վրայ ուրիշներուն հետ նաեւ
Մասին ալ հակառակ համոզման մէջ կը գտնուէր մինչեւ
հիմա. բայց ուրախութեամբ կը տեսնենք որ այս անգամ իր
վերջին թիւերուն մէջ զանոնք շտկելու է ելած։

Այդ համոզմանց մէջ գլխաւորներէն մէկն էր աշխար-
հագրութե կրաւորական բայերուն ուիլ յանգը՝ դիմաւոր բա-
յերուն, բայանուններուն և անոնցմէ ելած ածականներուն
և անոնց հոլովներուն մէջ լին, լան, լելու և այլն գրելին,
բայց Մասին ալ այսուհետեւ զատիկ ուիլ, ուսած, ուիլու
և այլն գրել սկսած կը տեսնենք։

Եւ իրոք՝ քանի որ գրաբանին մէջ նոյն հանգերով և
նոյն հնչմամբ ուրիշ բայեր ու բառեր ունինք, և նոյն պա-
հելով աշխարհագրութե մէջ ալ ուիլ գրելու պարտաւորեալ
ենք, ինչ կըլլայ որ միայն մասնաւոր բառեր, միայն աշ-
խարհագրութե մէջ ձով գրելով, գրաբանին և աշխարհագրա-
նին մէջ աւելի տարածայնութիւններ, տարբերութիւններ
և դժուարութիւններ յարուցանենք, և ուսանողք ալ մի և
նոյն բառի վրայ աշխարհագրութե համար զատ, գրաբանին
համար զատ, երկու տեսակ ուղղագրութիւն սորվելու
պարտաւորուին։

Իրաւ որ մենք ալ ազգային աշխարհագրութե լեզուն բա-
րեկարգութեան և յառաջադիմութեան միօրինակ ընթացքի
մը մէջ գրուելուն փափագող և անոր միջոցներուն վրայ
խորհողներն, մէկն ըլլալով, այդ կէտը ոմանց այդպէս դոր-
ծածէն ուղեղնուն և յամառելուն վրայ շատ խորհեր ենք
ալ նէ, սկզբունքի մը չենք կրցեր համաձայնեցունել։

Ինչ է նէ, այս մասին յուսանք թէ Մասինն ապա օր մը
ուրիշներն ալ կը համաձայնին։

Բայց հոս այս առթիւ լեզուն բարեկարգութեանը վե-
րաբերեալ ուրիշ կէտի մը վրայ փոքրիկ դիտողութիւն մը
կուզեմ ընել և բոլոր ազգային բանասիրաց մտադրութիւնը
վայրկեան մը անոր վրայ դարձունել։

Անկաջ Հ բացասական մակբային և Հի բացասական եա-
կան դիմաւոր բային վրայ է։

Այս. Գիտցէ և առ երկուքը իրարու հետ չշփոթել, որուն
գրեթէ բնաւ մէկն ալ մտադիր չէ։

Օրինակ. « չի գտնուի (փոխանակ չգտնուի ըսելու) չըլլար
(փոխանակ չըլլար ըսելու) » չի համարուիր. « չի տրուիր »
չի ձգուած (փոխանակ չձգուած ըսելու) « չի կրնար » չի պա-
տահելու (փոխանակ չպատահելու) ըսելու և այլն, և այլն.
տե՛ս Մասին Թիւ ԱԾԾ, երես 2, էջ 2, 3։

Անկաջ ազգի կարեւոր հասկցութեան համար օրինակով
բացատրենք. և չորս լեռնութեանց ալ պարզ և եսկանով
խոսարհուած և այս շփոթութիւնները կարեւոր պատահելիք
բացասական երկու ժամանակները պնդել հոս, և ջուցու-
նենք միանգամայն թէ բաղաձայնով թէ ձայնաւորով
սկսած բառերու վրայ կարեւոր շփոթելիք դէմքը նոր
գրով նշանակելով։

Բաղաձայնով սկսած բայերու օրինակ.

ա.	Համայն.	չեմ բանար.
բ.	Համայնի.	չես բանար.
գ.	Համար.	չի բանար.
դ.	Հարկի.	չեմ գրեր.
է.	Հարկեր.	չես գրեր.

սպառնալից կրնային, ու ամեն դուռը բար ու խեղճութեամբ մտնել յանդգնողներն ահիւ ու սարսափով կը հեռացընեն: Հուլիսի ժամանակը՝ Փաշային ծառայութեանը մէջ եղողներուն անգամ փաշային կնքովը գրուած հրամանով միայն ան ահաւոր ամրոցին դռնէն ներս մտնելու թոյլտուութիւն կ'ըլլար, քանզի ամրոցը վրտանգաւոր ժամանակներ փաշային վերջին ապաստանարան մը եղած էր: Փաշան կարնոյ Սպարապետին թախանձեղէն ստիպուելով, մեր գիւցազն հագեալին աս հրաշակերտը մտնելու հազիւ թոյլտուութիւն ըրաւ. ետքը Պրանթ հիւպատոսն ալ անոր հարեանցի այցելութիւն մ'ըրաւ:

Ա. Բարաբրէի շէնք:

Արեւմտեան Արեւելք կամ Արեւելեան — Հարաւ, երեքգմբեթեան ձևով ուղղաբերձ երկրնայով, վերջապէս մինչև 300 ոտք բարձրութեան հասած հոծ և ամփոփ քարաբլրէն՝ քաղքին բոլորովն եղող ընդարձակ տափարակն ու ծովուն երկնագոյն կապուտակ հայելին մինչև Սիփան լեռան հեռուն կեցած ձիւնապատ գագաթը յստակ ու պայծառ կը տեսնուին: Քարաբլուրն արդարեւ միանգամայն շքեղ ապարանք մը ու թշնամոյ գէմ անեմառչելի ամրոց մ'ըլլալու գեղեցիկ յարմարութիւն ունի: Հարաւային դին ըստ մեծի մասին չեղաւ լի վայր է. բայց Հիւսիսային Արեւմտեան դին տեղ տեղ հորիզոնաբար շիտակ, ու վերի ճակատը կամ ծնօտը կարգ կարգ պատերով ու արդի Օսմանեան ճարտարապետութեամբ շինուած պատնէշներով պսակուած է: Հուլիս քարաբլրոյն հարաւային ճակատը թիմուր փաշային հին ապարանից պառչգամբէն գծագրեց, իսկ Հիւսիսային ճակատը՝ քաղքին Հիւսիսային դին նաւահանգստին մօտ եղող, և անոր համար ալ Օսմանցիներէն իսկէ Քէյօ — կոչուած Արուանց անուն Հայոց գեղին տափարակէն գծագրեց:

Ամրոցը հիմա մինակ մէկ մուտք ունի Հիւսիսային Արեւմտեան դռնէն որ իսկէ Գափուս — կը կոչուի. քանզի աս դուռը

յիշեալ գեղն ու նաւերուն ցամաք մօտեցած տեղը կը հանէ: Ապառաժն անկէ մեղմով շեղ դար ՚ի վեր կ'երթայ. անոր համար ալ աս կողմը փաշային ղինուորական ամրութիւններով ամրացուցուած է. քանզի միւս կողմերուն սեպ ու գահալէժ դիրքը՝ մօտենալն ինքնին անհնարին ըրած է: Բայց ան ամրութիւններուն վրայի թնդանօթներն անանկ ողորմելի են, որ իրենց խուլ թնդիւնովը հազիւ Պայրամի տօնը կրնան աւետել. սակայն Բուրտիթանու վայրենի հրոսակները հեռուէն ահացընելու բաւական են:

Բ. Խորխորն — Խարանջաւերը հանդէսէն իջն:

Քարաբլրոյն խորխոր կոչուած Հարաւային — Արեւմտեան դին ելելու համար շաւիղ մը կայ, որն որ Նաւահանգստի դրան մօտէն Ամրոցը կը հանէ: Հին քարափոր ելանելիքի մը մնացորդները, որոնք շաւիղն ՚ի վեր ելելու ատեն կը տեսնուին, թէպէտ հիմա ամրոցին հետ հաղորդակցութիւն չունին, բայց և այնպէս կը ցուցընեն թէ ՚ի վաղընջուց ամրոցին գլխաւոր մուտքը մինակ անկէ էր:

Այլ կողմէն՝ մեծ ու բոլորակ, և խիստ դժուարութեամբ ապառաժի մէջ փորուած գաւիթ մը՝ հին ատենը յիշեալ ելանելիքին հետ հաղորդակցութիւն ունեցած կ'երևի: Թիմուրին ու անոր բիւրաւորին քանդիչ կատաղութիւնը հոս ալ ամեն բան վեր ՚ի վայր ընելու ջանացած է. միայն թէ պատեր կործանելէ ուրիշ բան մ'ընելու կարող եղած չէ: Անկէ աւելի վեր ապառաժին վրայ փորուած ու երկու կողմերէն խաղիսամեայ՝ ամփիթէատորնի ձև ուրիշ աստիճաններ ալ կան: Կ'երևի թէ ասոնք՝ ծովին ու բոլոր շրջակայ տեղերուն շքեղ հայեցուածք վայելելու համար զբօսանայ ճեմելիներ են:

Ապառաժին ստորոտը, շաւիղն ձախ կողմէն, վաղեմի շինուածի մը հիմնարկութեան պատերը կը նշմարուին, 4 կամ 5 ոտնաչափ երկայն ու 3 կամ 4 ոտնաչափ լայն հսկայաձև չորեքկուսի քարերով, որոնք առանց շաղախի կամ ագոյցներու, իրենց բնական ծանրութեամբն իրար գըր-

դէմ արգելք եղող կամ անիկայ տկարացնող կամ յամեցընող պարագաներ կան, անոնք բոլորովին արտաքին են. կրնանք ըսել թէ ազգին ամեն վիճակի անձինքն իրենց կարողութեանը սահմանին մէջ ամեն կերպով դործունէութեան մէջ են:

Հայոց Եւրոպական ազգաց քաղաքակրթութեանը վրայ ունեցած հիացումը, և անոր նմանելու ոգին՝ վերջին տարիներու մէջ նոր կերպարանք մ'առաւ: Ճշմարիտ է թէ Մխիթարեանց սկիզբէն Հայոց վրայ Եւրոպական ազդեցութիւն մը սկսաւ. բայց ասիկա լոկ դրագիտական էր: Յիշեալ եկեղեցական ընկերութեան Հայրերուն միջնորդութեամբ քանի մը գիտութեանց ծանօթութիւնները Հայոց մէջ մտան. բայց լեզուն ու գրագիտութիւնը գրեթէ անոնց մինակ տրուած առանձնաշնորհութիւն մը կարծուած էր: Վերջին հարիւր տարուան միջոցին մէջ ազգը Եւրոպական գաղափարներու հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ չէր. այնչափ ինչ միայն գիտէր ու կը սորվէր, որչափ որ անոր գաստիարակները՝ Մխիթարեանք՝ անոր կը հաղորդէին. և ասոնք ալ իրենց եկեղեցական վիճակին, երբեմն նաեւ շահուն թոյլ տուածին չափ կը հաղորդէին. Եւրոպական լեզուաց, մանաւանդ Գաղիերէնի ազգին մէջ գրեթէ ընդհանուր տարածութիւնը Հայերն Եւրոպիոյ հետ նիւթապէս ու բարոյապէս ուղղակի յարաբերութեան մէջ դրաւ: Եւրոպական լեզուաց ծանօթութեանը միջոցով յառաջ եկած աս նոր անմիջական յարաբերութիւնը սա հետեւեալ արդիւնքներն յառաջ բերաւ: Ասի մատենագրութիւնը որ ընդհանրապէս Եկեղեցական դասուն մէջէն գրեթէ միայն Մխիթարեանց ձեռքէն էր, հիմա ժողովրդեան աշխարհական մասին ալ անցաւ: Ուսմանց և գիտութեանց այլ և այլ ճիւղերու վրայ գրող մատենագիրներու խումբ մը կազմուած օր ըստ օրէ մեծնալու և ընդարձակուելու վրայ է: Աս բանը հարկաւ սա հետեւանքներն ունեցաւ. լեզուին իր մէջէն և Եւրոպական լեզուաց ազդեցութեանը տակ օր ըստ օրէ կատարելագործուել, ու՝ մըտաւոր մշակութեան ժողովուրդին ամեն

աստիճանի ու վիճակի մարդոց մէջ մուտ գտնելը: Վերջին քանի մը տարիներու մէջ մինակ յոստանդնուպօլսի մէջ Հայ ապաքաններուն թիւն ութի հասած է: և Հայ լրագրաց թիւը 18 է. որոնց 9ը յոստանդնուպօլսի կը հրատարակուին. Հայոց մէջ աս օրերս հայերէն լեզուին վրայով նոր գաղափարներ երևան ելելու կը սկսին: Թեպէտ հայերէն լեզուն՝ Հնդկ - Եւրոպական ընտանիքին մէկ անդամը՝ ի բնէ Եւրոպական լեզուաց դիւրաթեքութիւնն ունենալէ զաւել քաւական մշակուած ալ է, բայց և այնպէս նոր գրագէտներն հիմա լեզուին անանկ կատարելութիւն մը տալու կ'աշխատին, որ անիկա արդի լուսաւորութեան գաղափարներուն ընդունակ ըլլայ:

Հայոց նոր երիտասարդները Մխիթարեանց գաստիարակութեան ազդեցութեանը տակ, մինչև հիմա գեղեցիկ ուսմանց ճաշակովն անանկ զմայլած կ'երեւէին, որ գրագէտներուն մտադրութիւնը գրեթէ բոլորովին բանաստեղծութեան և ուրիշ բանասիրական նիւթերու ուղղուած էր: Վերջին ատեններս աս մասին ալ Հայոց մէջ խոտորում մը եղաւ. շատ յայտնի նշաններ կան որ ազգին մէջ բանասիրականին հետ հաստատուն գիտութեանց ալ մասնաւոր ախորժակ մ'արթնցած է, և քիչ ատենէն աս նոր արթնցած ժողովուրդին մէջ բանասէրներու հաւաքար դիտնականներ երևան պիտի ելլին: Վերջապէս հմութեան ու գաղափարի տէր մարդիկ, մանաւանդ պարբերական թերթերու միջոցով ամեն ջանք ի գործ կը դնեն, որ ազգին մէջ գաստիարակութիւնը կամ հրահանգութիւնն աւելի բարձրագոյն վիճակի մը հասցունեն:

Բայց Հայոց յառաջադիմութիւնը մըտաւորական միայն չէ. անոնք իրենց ընկերական կացութիւնն ալ լաւացընելու ետեւ են: Աս մասին եղած նոր փոփոխութիւնները զարմանալի են: Հայերը Եւրոպայի նոր քաղաքականութեան սկզբունքը, մանաւանդ ազատութեան սկզբունքը քիչ ժամանակուան մէջ աղէկ ըմբռնեցին: Արնանք ըսել թէ Օսմանեան փրպակութեան տակ դառնող ազգե-

րուն մէջ մինակ Հայերն եղան որ իրենց ազգային կառավարութեան դրութեանը մէջ, առանց ներքին խռովութեան կամ երեւելի գծութեան մը, Եւրոպայի արեւմտեան ազգերն արեւելեաններէն բաժնող քաղաքական ու ընկերական սկզբանը վրայ հիմնուած արմատական փոփոխութիւն մը յառաջ բերին: Տաճկաստանի Մահմետական չեղող ազգերն, ինչպէս յայտնի է, կերպ մը ազգային կառավարութիւններ ունին, որն որ գլխաւորապէս կրօնքի տարբերութեան վրայ կը կայանայ, և իշխանութիւնը Պատրիարքներու ձեռք է, որոնք՝ Տէրութեան քանի մը նոր ճանչցած հասարակութիւններու գլխաւորներէն զատ՝ եկեղեցական են: Աս դրութեամբ Տաճկաստանի ազգերը մէյմէկ կրօնական ընկերութիւններ են, որոնց կրօնական անձինք գլուխ եղած՝ քիչ շատ միջին դարերու եկեղեցական տիրապետութեամբ ու ահաբեկութեամբ կը կառավարէին: Հայ կղերը, թէպէտ ի բնէ հլու, շատ ներողամիտ ուրիշ դաւանութիւններու, և քիչ մոլեռանդ իր մէջը, տակաւին եկեղեցական գաղափարներով կ'իշխէր: Ամենէն առաջ Հայերն եղան որ աս դրութեան սխալը տեսան, և անիկա ամենէն աղէկ կերպով ուղղեցին, անանկ կերպով մը որ արաբքին ձեւին մէջ առանց փոփոխութիւն մը մտնելու, ներքին սկիզբը բարեկարգուեցաւ, ու եկեղեցական և աշխարհական շահերը մէկտեղ միանալով ազգային ոգին կենդանութիւն առաւ: Ինչպէս յայտնի է, Օգոստոսիա Սուլթանը 1856 Փետրուար 18ին խաթիւ Հիւմայունով իրեն հպատակ ազգերու իր բարերար դիտաւորութիւններն յայտնած առանց, ամեն մէկ հասարակութեան հետեւալ արտօնութիւնը կու տայ: «Ամեն քրիստոնէայ կամ ուրիշ մահմետական չեղող դաւանութենէ եղած հասարակութիւն պարտաւոր է՝ որոշ ժամանակի մը մէջ և իր մէջէն առաջ որոշեալ յանձնարարական ժողով մը գործակցութեամբ՝ իր ներկայ ազատութիւններուն ու առանձնաշնորհութիւններուն ընտելութեանը սկսիլ անոր վրայ խորհիլ, ու լուսաւորութեան և ժամանակին յառաջադիմութեանը

պահանջած վերանորոգութիւնները Բարձրագոյն Դրանս առաջարկել»:

Հայերն աս արտօնութիւնը գործածելով, յանձնարարական ժողովով մը իրենց արդէն ի հնուց վայելած արտօնութեանը համեմատ ունեցած ներքին կառավարութեանը համար, «Ազգային Սահմանադրութիւն» անուանով կանոնադրութիւն մը շինեցին, որն որ ազգովին ընդունուեցաւ: Ասով առջի բացարձակ պատրիարքական իշխանութիւնը երեսփոխանական դրութեամբ ազգային եղած է: Ազգը ներկայացնող ընդհանուր երեսփոխանական ժողովք մը ամեն տարի իբր օրէնսդիր մարմին մը կը ժողովուի, ու վարչութեան գործադիր մասը կ'ընտրէ, որն որ երկու քաղաքական ու կրօնական ժողովքներէ կը բաղկանայ. և ասոնք ալ դարձեալ իրենց գործերուն տեսչութիւնը չորս խորհուրդներու կը բաժնեն, Ելեմտական, Տնտեսական, Դատաստանական և Ուսումնական: Հայերն հիմա հանգարտութեամբ ու լրբիկ իրենց մէջէն ամենէն հմուտ անձինքը ժողոված, իրենց եկամուտները, ելումուտքը, ազգային խնդիրներն ու հրահանգութիւնը իրենց կարողութեանը ռահմանին մէջ եղած միջոցներով բարեկարգելու ետեւ են: Աս ամեն բաներուն մէջ աս ժողովուրդին գործունէութիւնը զարմանալի է: Բայց ամենէն զարմանալին Հայոց միութիւնն է. յիշեալ բարեկարգութեան գաղափարին մէջ՝ շատ քիչ ընդդիմութիւններով միացած են ոչ միայն ազգին նորագոյն մասը որ ազատ գաղափարներով անած է, այլ և ամենէն ռամիկը: Հին դրութեան մէջ գործունէայ գետնող մեծերն ու եկեղեցական մասն ալ նոյն ոգով ազգին յառաջադիմութեանը նպաստամտոյց եղած են և կ'ըլլան, քանի որ Տաճկաստանի ուրիշ հպատակ հասարակութեանց մէջ հին դրութիւնն ու ոգին տակաւին գրեթէ առջի ուժով կը տիրէ, և հասարակութիւնները վերանորոգութեան մը վրայ խորհելու անգգայ են:

Միջին Ասիոյ իբր թէ գլուխը, կովկաս գոտւոյն ու Միջագետի, Սև ու կասպից ծովերուն մէջտեղը, երբեմն հաւանական նաբար քան և հինգ միլիոնէ բաղկացած,

չորս հազար տարուան ստոյգ պատմական հնութիւն ունեցող ու այնչափ միջոցի մէջ չորս անգամ ազգային անկախութիւն վայելող Հայ ազգին այժմու՝ ամենէն բիշ իրեք միլիոն մնացորդին համար, ինչպէս Գուրիէ տ'Օրիան կ'ըսէ, դժբաղդութիւն մըն է, որ կրօնական նկատմամբ երկու կամ մանաւանդ երեք բանականերու բաժնուած է: Արդարեւ աս կրօնական բաժանումներուն երկուքը, մայր կրօնքին նայելով, ազգին մէկ խիստ փոքր մասը կը կազմեն. բայց և այնպէս ազգային միութեան Հայոց մօքին մէջ խորունկ տպաւորուած գաղափարը գրեթէ ութը դարէ հետէ աս նորահաւատութեան (քրիստոնէի) ոգւոյն դէմ կը մարտնչի: Հռոմի ընդհանուր եկեղեցական միապետութեան մը գաղափարէն ծնած հաւատաւորածութեան գործակալներուն Հայոց մէջ գործունէութեան սկսելէն հետէ, Հայոց ազգային եկեղեցին իբր հերետիկոսութիւն կամ գէթ հերձուած մը՝ ընդհանուր կասկածելի երեցընելու ջանքը մէկ կողմանէ, ան ջանքերն անգործ ընելու միջոցները մէկալ կողմանէ, Հայ ազգին համար սա աղետալի հետեանքն ունեցած են, որ Հայերը բոլորովին իրենց կրօնական ամբողջութիւնը պահելու զբաղելով, իրենց իմացական ու նիւթական յառաջադիմութեանը միտ դնելու ժամանակ չունեցան, և արանկով շատ պատեհութիւններ կորսնցուցին: Բայց աս մասին ալ այսօրուան օրս Հայոց մէջ գաղափարի փոփոխութիւն մը, նաեւ գործնական յառաջադիմութիւն մը զգալի կերպով կը տեսնուի: Եւրոպայի երեսուն տարուան կրօնական պատերազմէն ետքը Վէսթֆալեան խաղաղութեամբ ընդհանուր ազգաց օրէնք եղած կրօնական ներողամտութեան սկզբունքը Հայոց մէջ ալ գործունէայ ըլլալու սկսաւ: Հին Ազգային ու Հռոմէական դաւանութենէ ելող մասերուն մէջ կոստանդնուպոլիս մէջ ամենէն լուսաւորեալ և բնաւ մասը մի և նոյն նպատակով և ազգային ոգւով մը իրարու մերձենալու վրայ է. և վերջապէս Բաբելոնի գործնական անունով ազգային խառն ընկերութիւն մը իր երկու գործակալներուն բերնովը Հա-

յոց պաշտօնական թերթի մը մէջ գրով սա սկզբունքը յայտնեց. «Աս ընկերութեան հիմնադիրները հայ են միայն և իրենց կրօնական պարտքը ու խղճմանքին հաշիւը իրենց Աստուծոյն տալէն վերջը, Եկեղեցիէ դուրս ամենին կրօնքի խընդիր և խտիր չեն յարուցաներ: Իրենք ազէկ համոզուած են թէ ասկէ վերջը Ազգին կրօնական բաժանմունքները կան և պիտի մնան, անոր համար ալ անկարելի միութեան խնդիրը յարուցանելու ոչ կամք և ոչ փափաք ունին: Բայց իրենց համար սուրբ սկզբունք մըն է ԱԶԳՈՒԹԻՒՆԸ, և սրբազան պարտք մը առ նոյն Ազգը ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ»:

Աս կրօնական կետին վրայ խօսքերնիս երկարել չէինք ուզեր, բայց կրօնական աղատութեան ու ներողամտութեան վրէժ մը գաղափարը մտաւոր ու ընկերական յառաջադիմութեան մէջ մեծ ու նշանաւոր անցք մ'ըլլալուն համար, հոս քանի մը խորհրդածութիւններ ալ ընելով խօսքերնուս վերջ տանք:

Կրօնական թոյլատուութեան սկզբունքը գործնական կերպով ազգին յիշեալ երկու բաժանումներուն աշխարհական մասէն սկսաւ, և աշխարհական մասին մէջն է: Բայց ճշմարտութիւնը խոստովանած ըլլալու համար, եկեղեցական մասերուն համար ստիպուած ենք սա կետերը բացատրելու, որոնցմէ կրօնական ոգին ճանչցուի: Ազգային եկեղեցւոյն մէկ բնաւորութիւնը կրօնական ներողամտութեան ոգին է: Հայութիւնը, ըսել կ'ուզենք Հայաստանեայց եկեղեցին, դէպ 'ի ուրիշ քրիստոնեայ դաւանութիւններ կատարելապէս ներողամտ է: Օգոստինոսին սա նշանաւոր խօսքն իրեն առած ըրած է, «Էական բաներու մէջ միութիւն, անտարբեր բաներու մէջ ազատութիւն, ամեն բանի մէջ սէր»: Հայոց ազգային եկեղեցին եթէ աններողամտ է, իր մէջը հաւատաւորածութիւն ընելու սկզբունքին դէմ միայն աններողամտ է. քրիստոնէութեան մէջ քրիստոնէութիւն կամ եկեղեցի փոխել քարոզուելուն դէմ է: Միջեւ ազգային եկեղեցին Հռոմէականին վրայ քրիստոնէական աչքով կը նայի, մոլեռանդու-

Թեան գլխաւոր ղէնքն եղող հերթիկոսութիւնն անուէր ձեռքն անոր գլխուն դարնելու գաւազան մը ըրած է, Հռովմեական հայ կղերն ասոր հակառակ միշտ աններողամտութեան* ակնոցն աչքը՝ ազգային եկեղեցւոյն վրայ հերետիկոսութեանց գոյներ տեսնել կը ձեւացնէ։ Բայց աս ոգւոյն ուժը ոչ միայն քաթոլիկ աշխարհական մասին մէջ ժամանակին լուսաւորութեան աստիճանովը մեղմանալու վրայ է, և շատ անհատներու մօքին մէջ մեծ յեղափոխութիւն մը կրած է, և ասիկա արդարեւ Հայոց Բաթոլիկ մասին դաստիարակութեան պատմութեանը մէջ լուսաւորեալ աշխարհին առջեւ անոր մեծ պատիւ կ'ընէ, այլ և ուրախութեամբ կը նշմարենք որ նոյն իսկ Հռովմեական կղերին մէջ աններողամտութեան մուծ գոյնը լուսաւորութեան ազդեցութեանը առջեւ քիչ շատ այլայլութիւն մը կրած է։ Ինչպէս որ ամենէն մոյգ գոյներ արեւին ազդեցութենէն քիչ շատ փոխուելու կամ գուհատուելու ենթակայ են։

Գերապայծառ Հասունեանին նոր բռնած ընթացքը, արդարեւ Հռովմեական սկզբան փոփոխութիւն մը չցուցնէր, բայց Բաթոլիկ մասին դաստիարակութիւնն ազգային ընելու համար անոր նոր գովելի ջանքերը կը ցուցնեն թէ անդլալեռնական հակազգային սկզբունքն անոր դործունեայ մօքին մէջ բաւական հարուած մը կրած է։

Հայոց բոլոր ապագան՝ լուսաւորութեան ու յառաջդիմութեան ափին մէջն է։

ԿՏՈՒՅ ԱՆՍՊԱՏԻ ՎԵՆԲԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հետեւալ յօդուածին խմբագրութիւնը Թեպէտ մերն է, բայց ըստ իմաստին, և մէջը պարունակուած եղելութիւններուն պատասխանատուութեամբը քանի մը պատուաւոր վանեցի անձանց բերնով մեզի հրատարակուելու առաջարկուած է։

Մեղուին 124 Թուոյն «Երուսաղէմի վանքը և Միաբնութիւնը և Ազգը» վերնագրով յօդուածին մէջ, կը-

* «Տեղական եկեղեցիներ տեղական եկեղեցւոյ անունով բանադրեն աններողամտութիւն է»։ ԼրնէսԹ ԲՐՆԱՆ, «ԵՏՈՒՅ ԻՊԻ ԷՆՈՒՄ» պատմութիւն հոլուած դործին մէջ գիրք Ա։

տուց անապատի Միաբնութեան վերաբերեալ քանի մը եղելութիւններ պարունակող պարբերութիւն մը կը կարգանք որ հետեւեալն է։ «Միթէ չը պիտի հարցնէ երբեք Ազգը կրօնական ժողովին վանցի Պօղոս վարդապետին թէ ո՞ր է Մնապատի վանքին հարստութիւնը, երբ ասիկ տասը տասնուհինգ տարի առաջ երեք հարիւր հազար ղուրուշի պատրաստ դրամ ունէր, և Սրեկեան պատերազմին առերը չորս հազար վանի քիւլէ (այս տեղի քիւլէին տասնուհինգին չափ) ցորեն իր արտերէն ծախեց՝ քիւլէն հազար դրնի...»։

Մնապատի վանքին աս մեծ հարստութիւնը Պօղոս վարդապետին հարցունելէ առաջ, սա եղելութիւններն հաստատուելու են։ Դախ ապացուցուելու է թէ, սակեւ տաս տասնուհինգ տարի առաջ Մնապատի վանքին մէջ երեք հարիւր հազար ղուրուշի պատրաստ դրամ կար։ Թէ աս գուժարը մինչև Պօղոս վարդապետին վանահայրութիւնը մընաց, ու անոր ձեռքն անցաւ, քանզի Պօղոս վարդապետին Մնապատի վանահայր ըլլալը դեռ 5 տարի է, անկա 1856 ին Մնապատի վանահայրութիւնն առաւ։ Թէ «Սրեկեան պատերազմին առերը» վանքը, չորս հազար վանի քու ցորեն ծախած է, և թէ քուը հազար ղուրուշի ծախուած, ստան առնուած ու Պօղոս վարդապետին ձեռքը կամ անոր արամադրութեանը տակ մնացած է։

Աս բաներուն եղած ըլլալն ապացուցուելէ ետքը, ով կրնայ ուրանալ թէ Ազգն իրաւունք չունի յիշեալ վարդապետին հարցունելու թէ ո՞ր էն աս հարստութիւնները։ Ապացուցալ նախադասութիւններու եզրակացութիւնը հարկաւ դրական ու ճշմարիտ կ'ըլլայ թէ կապակցութիւնն ուղիղ է։ Մնապատի վանքը տաս տասնուհինգ տարի առաջ և Սրեկեան պատերազմին առերը այս ինչ հարստութիւնն ունէր։ արդ Պօղոս վարդապետ Սրեկեան պատերազմէն ետքը վանահայր եղաւ, ապա ան հարստութեան պատասխանատու է։ Աս ձեռնարկութիւնն անտեղի է։ Ուրեմն Մեղուին պատմին իր խորին իրապէս սա հաւաքաբանութեան ձեւին բերելու է։ Մնապատի վանքն այս ինչ հարստութիւնն ունէր և անկա Պօղոս վարդապետին յանձնուեցաւ, ուրեմն անկա Ազգին առջեւ անոր համար պատասխանատու է։ Եթէ յիշեալ պատմութիւնը Մեղուին հաղորդող անձը կամ անձերն, ով որ են, անոր պարունակած եղելութիւնները կարենան ապացուցանել, Պօղոս վարդապետին առաջին և գլխաւոր դատախազ անոր Միաբնութեան, Թեմականները, վանայ հասարակութիւնը, բոլոր վապուրականի ժողովուրդը պիտի ըլլայ։ Բայց դժբախտութեամբ կամ բարեբախտութեամբ, ինչորն հիմա Թեական շողկալի մը արժողութիւնն ունի՝ այսինքն՝ իրն դիրք տակաւին իրօք աս հաւաքաբանական ձեւն տակն է։ Եթէ Մնապատի վանքն այն ինչ հարստութիւնն ունէր, և եթէ անկա Պօղոս վարդապետին յանձնուեցաւ, Պօղոս վարդապետ Ազգին առջեւ անոր համար պատասխանատու պարտաւոր է։

Աս Թեական վիճակը դրական ընելու պարտաւորութիւնը, ինչպէս ըսինք, ան պատմութիւնը պատմողին կամ պատմողներունն է։ Բայց աս աշխատութիւնն անոնց գիւրացրնելու համար, մենք իբրեւ վանայ և վապուրականի բնիկներ, նա մանաւանդ իբրեւ ակնատես և ան պարագաներուն մէջ անձամբ յարաբերութիւն ունեցողներ հետեւալ պատմական ու տեղական ծանօթութիւնները կը նշանակենք։

Ա. վանքը Պատերազմին տարիները բնաւ ցորեն չծախեց. և ան տարիները Պօղոս վարդապետ տակաւին վանահայրութեան պաշտօնն առած չէր, անկա 1856 ին մէջ վանահայր եղաւ։

Բ. վանքը 1857 ին ցորեն ծախեց սա պարագայէն ստիպուեցաւ։ Երկրին մէջ ան տարին ցորենի գլալ նուազութիւն ըլլալով, տեղւոյն կառավարութիւնը Միւլթիքիներէն, ոչ վանքերէն, խնդրեց որ ցորեն ունեցողները ծա-

խառ հանձնէն: Մնացածի վանքը խորհուրդ ընելով որոշէց որ ինք ալ կարելի եղածին չափ իր ցորեններէն ծախէ: և թէ-
պէտ ան առեւն քողը մինչև հազար դուրուշ կը ծախուէր, վանքին նպատակը ժողովուրդին կարօտութեանը իւրով-
սանն օգնել ըլլալուն համար, որոշած էր որ քողը 700
դուրուշի ժողովուրդին ամենէն կարօտ մասին ծախէ:

Գ. վանքին 1857 ին միշեալ պարագայէն ստիպուելով
ծախած ցորենը ոչ թէ չորս հազար, այլ ասանուհինգ քող-
էր: ուստի վանքին ծախած ցորենէն առնուած ստակին
դուրուշը կ'ընէ 11,400 դուրուշ: ուր վերի պատմութեան
նայելով վանքը չորս հազար քող, քողը հազար դուրուշէ
ծախած ըլլալով չորս միլիոն դուրուշ առած կ'ըլլայ: Սար-
սափելի գումար:

Աս իրողութիւններուն պատմական ճշմարտութիւնը
պատմական կերպով բուն տեղէն կրնայ ստուգուիլ: Մենք
վերի պատմութեան զարմանալի անտեղութիւններուն գալիք:

Վասպուրական գաւառին հողագործական յատկութեա-
նը, վանքերուն ունեցած երկիրներուն տարածութեանը,
անոնց մշակութեան վիճակին, կերպին, վարուցանի քան-
կութեանը և ուրիշ տեղական պարագաներուն քիչ մը տեղ-
եակ եղողը առ դիտողութեանց ճշմարտութիւնը գիտնա-
լու է:

Ա. Վասպուրական գաւառին մէջ ցորենի արմտիքը
հունձքին երկրորդ տարուրնէ անդին չկրնար դիմանալ: երկ-
րորդ տարին անցնելուն պէս կը ծեցոտի ու նետուելու
կ'ըլլայ:

Բ. Վասպուրական գաւառին 20 վանքը մէկէն իրենց
արտերէն տարին հազար քող ցորեն չեն կրնար ունենալ:

Գ. Վարազայ վանքը 26 գեղ ունի: և ջուրն առատ ըլ-
լալուն համար բարեբեր է: մինչդեռ Մնացածի վանքը 7
գեղ ունի և երկիրներու մէջ ջրոյ նուազութիւն կայ: Սոր
վարազայ վանքին տարեկան ելեմտից հաշիւներն ամեն
տարի խրիմեանի ձեռքով Պօլիս քանուող իմանակալ ընկե-
րութեան կը զըզուին: ան հաշիւներէն ուղիղ համեմատու-
թեամբ կտուցի տարեկան հունձքին քանակութիւնը կրնայ
աւելի կամ նուազ չափով գուշակուիլ: Եթէ 26 գեղ
ունեցող բարեբեր վանք մը տարին այս չափ հունձ կ'առնէ,
7 գեղ ունեցող անլոյս վանք մը, մի և նոյն մշակութեան
պարագաներու տակ աւելի կամ նուազ հաւանականու-
թեամբ որչափ հունձ կրնայ առնել:

Աս տեղական ծանօթութիւններուն համեմատ, քանի որ
վասպուրականի 20 վանքը մէկէն իրենց արտերէն տարին
հազար քող ցորեն հազիւ կրնան առնել, և առ հաշուով
կտուցի վանքը տարին չնոսն քող առած կ'ըլլայ, ունի
վանքը Պատերազմին առեւն չորս հազար քող ցորեն ծա-
խած ըլլալու համար, իր ութսուն տարուան հունձքը ամ-
խած ըլլալու համար էր: Եւ քանզի ասիկա ֆիզիկական
բողջ պահած ըլլալու էր: Եւ քանզի ասիկա ֆիզիկական
անհնարին է, ըստ որում, ինչպէս ըսուեցաւ, և ինչպէս որ
ամեն բնիկ հողագործ գիտէ, Վասպուրական գաւառին մէջ
ցորենի մթերք մը երկու տարիէ աւելի չկրնար դիմանալ,
ուրեմն բոլոր առ պարագաներէն կը հետեի թէ մեր պատ-
միկին Մնացածի վանքը պատերազմին առեւն իր արտերէն
չորս հազար քող ցորեն ծախեց, ըսենք, անպէղծութիւն ան-
պէղծութեան մըն է:

Բայց թերեւս մեր պատմիչը պնդէ թէ Մնացածի տար-
տերը մեր լայնաբար ու չափազանցաբար ենթադրած յիշու-
քողէն շատ աւելի ցորեն կը հնձէ: Ան առեւն ալ անոր
կը հարցնենք թէ, մի թէ վաղուցանէ կը հասկընայ. գիտե՞
արդեօք թէ մեր ենթադրած յիշուքող քող ցորենն ալ առ-
նելու համար, որ աստիճան չափով 730 գրիւ կ'ընէ, որչափ
արտաւարի գետին ցանուելու է. և այնչափ ցորենի վարու-
ցանի համար որչափ մշակ, իրքան եզ, քանի՞ հնձող, որչափ
կալուտի, և անիկա փոխադրելու համար որչափ սայլ, ու պա-
հելու համար ինչ ընդարձակութեամբ համբարանոցներ
պէտք են: Յիշուքող քողի համար առ հաշիւն ընելէ ետքը,
յիշուքող է անոր կրկնապատիկ, եւ անպատիկ, հնգապատիկ:

և այն քանակութեանը համար ալ նոյն համեմատական հա-
շիւներն ընել: Կը կարծենք թէ մեր պատմիչն առ հա-
շիւներն ընելու ատենը պիտի սարսափի. բայց երանի թէ
իր պատմութիւնը Մեղուին հաղորդելէ առաջ առ հաշիւ-
ներն ըրած ըլլար. անշուշտ անանկ տղայական ենթադրու-
թիւններու տեղի տուած չէր ըլլար:

Մինչև ցարդ ըսուածներէն բաւական կը հասկըցուի թէ
մեր պատմիչը Վասպուրական գաւառին պատմական դէպ-
քերուն ու տեղական հանգամանաքը տեղեակ մէկը չէ. ու
ուստի և արժանահաւատ չէ: Բայց մենք ալ այնչափ առ
անձողին տրամաբանութիւններուն լիցայ կը զարմանանք.
որչափ Մեղուին որ անոնց հաւատք ընծայելու չափ դի-
րահաւան կը գտնուի: Կը խնդրենք ան պատմական խմ-
բագրէն որ անանկ կ'ցկառուի փաստերով զՊօլիս վարդապետ
յանցաւոր երեցնելու ջանացողներու հաւատարմով, ամբողջ
գաւառի մը հանդարտ ժողովուրդը զուր տեղը չկուացնէ:
Գիտցած ըլլայ թէ երբ որ ստոյգ պայացոյցներով որ և իցէ
մէկու մը գէժ ամբաստանութիւն մը յառաջ բերէ, անի-
րուութեան վրէժխնդիր ըլլալու համար մենք ալ անոր հետ
ենք: Բայց երբ որ մեր երկրին, մեր ժողովուրդին, մեր վար-
դապետներուն, վանքերուն, վերջապէս որ և իցէ անձի դիմ
առանց ապացոյցի ու առանց հաւանականութեան բան մը
կը հրատարակէ. ի խղճէ մտաց և ի պարտուց հայրենասի-
րութեան գրով պատասխան առու պարտաւոր պիտի ըլ-
լանք:

Իսկ անոն տասնուհինգ տարի յառաջ Մնացածի վան-
քին մէջ երեք հարիւր հազար դուրուշի պատրաստ դրամ ու
գտնուած ըլլալուն գալով, անիկա պատմող անձէն կի
խնդրենք որ ի սէր և յօգուտ Ազգին մեզի մանրամասն
տեղեկութիւն տայ թէ առ իրողութիւնն անոր որ ակա-
նատեւ և արժանահաւատ անձը պատմած և ինչ փաստե-
րով ապացուցած է: Կամ թէ ինչ արդեօք իր աչքը տե-
սած է. կամ գիտե՞ թէ ան գումարը, եթէ տասն տասնու-
հինգ տարի առաջ իրաւ կար, մինչև Պօլիս վարդապետին
տակը մնաց և անոր յանձնուեցաւ: Եթէ հնար է, կ'ա-
ղայենք որ վանքին ինչ միջոցով ան գումարին տեղ եղած
ըլլան ալ մեզի իմացնէ: Բանդի իբրև Վասպուրական գա-
ւառի շայ ժողովուրդ ամենէն առաջ մեր իրաւունքն ու
պարտաւորութիւնն է որ անիկա փաստենք, և անով զեղ-
ծում ընդունեն հաշիւ ու հատուցում պահանջենք: Միայն
պէտք է գիտնալ թէ Տասն տասնուհինգ տարի առաջ այնչափ
գումար կար, ըսելով մեզի համար փաստ չէ, քանզի իրա-
ւունք ունինք կասկածելու թէ թերեւս առ երեք հարիւր
հազարն ալ չորս հազար քող ցորենէն ու անկէ առնուած
չորս միլիոնէն աւելի ստուգութիւն չունի:

Արժան կը համարենք առ դիտողութիւնն ալ ընելու թէ,
վերոյիշեալ պատմութեանը մէջ իբր վկայութիւն բռնուե-
լու կետ մը կայ, այն է տարւոյն թուականը. բայց կ'երեւի
թէ մեր պատմիչն առ մասին ալ ստոյգ տեղեկութիւն մը
չունի քանզի աստ ասանուհինգ տարի բառերն անորոշու-
թիւն, անստուգութիւն կը յայտնեն. և ամբաստանական
խնդիրներու մէջ եղելութեան մը վկայութիւն տուող ան-
ձի մը բերան ասիկա աստութեան ընդունելի ձև մը չէ. և
նա մանաւանդ կը կարծենք թէ որ և իցէ ասանկ տարած
ձևով վկայութիւն մը իր գորութիւնը մէկէն կը տկարա-
ցնէ:

ԻՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆԻ ՏՆՈՐԵՆԻ
ԱՅԵՎԱՆԻՐԺԵԱՆ